

CHATGPT VA BOSHQA AI PLATFORMALARIDAN FOYDALANISHNING TALABALAR MUSTAQIL FIKRLASH JARAYONIGA PSIXOLOGIK TA'SIRI

Mamayusupova Iroda Xamidovna

O'qituvchi, Psixologiya kafedrası, Qo'qon Davlat Universiteti (PhD)

ORCID: 0009-0003-2462-7916 | irodamamayusupova7777@gmail.com |

+998 91 140 42 47

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20717110>

Annotatsiya: Sun'iy intellekt vositalari — xususan ChatGPT — oliy ta'lim talabalari orasida tezlik bilan tarqalmoqda va ularning bilish faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu tadqiqot Qo'qon Davlat Universiteti talabalarida AI platformalaridan foydalanishning mustaqil fikrlash jarayoniga — tanqidiy fikrlash, kognitiv avtonom, metakognitsiya va ijodiy yondashuv — psixologik ta'sirini o'rganadi. Aralash metodli dizayn asosida 144 nafar talaba so'rovnoma orqali, 22 nafari yarim tuzilmali intervyu orqali o'rganildi. Tadqiqot natijalari AI dan intensiv foydalanishning mustaqil fikrlash ko'rsatkichlarini sezilarli darajada pasaytirishini ko'rsatdi. Sifatli tahlil kognitiv passivlik, o'z fikriga ishonchsizlik va tanqidiy baho berishning zaiflashuvi kabi psixologik oqibatlarni aniqladi. Ushbu natijalar oliy ta'limda AI dan maqsadli va tanqidiy foydalanish madaniyatini shakllantirishning zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: ChatGPT, sun'iy intellekt, mustaqil fikrlash, tanqidiy fikrlash, kognitiv avtonom, metakognitsiya, oliy ta'lim, O'zbekiston

1. KIRISH

ChatGPT ning 2022 yil noyabrda jamoatchilikka taqdim etilishi bilim ishlab chiqarish va o'rganish jarayonini tubdan o'zgartirdi. Bir yil ichida platforma 100 milliondan ortiq faol foydalanuvchiga ega bo'lib, ularning muhim qismi oliy ta'lim talabalari edi (OpenAI, 2023). O'zbekistonda ham ijtimoiy va ta'lim tarmoqlarida ChatGPT, Gemini, Claude va shunga o'xshash AI platformalaridan foydalanish keskin o'sdi; talabalar ushbu vositalarni referat yozishdan tortib muammo yechishgacha bo'lgan turli akademik vazifalarda qo'llamoqda.

Bu transformatsiya oliy ta'lim psixologiyasi uchun muhim savollarni yuzaga keltiradi. Mustaqil fikrlash — tanqidiy tahlil, kognitiv avtonom, metakognitiv tartibga solish va ijodiy yondashuv kabi qirralarni o'z ichiga olgan bilish faoliyatining markaziy tarkibiy qismi — yetuk shaxs va mas'ul fuqaroni shakllantirishda fundamental ahamiyat kasb etadi (Facione, 1990; Flavell, 1979). Ammo AI vositalar muammoni hal qilishdan oldin javobni taqdim etadigan tizim sifatida ishlaydi. Bu holat mustaqil kognitiv jarayonlarni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan "samarali kurash" (productive struggle; Kapur, 2016) imkoniyatlarini cheklab qo'yishi mumkin.

Kognitiv yukni tashqariga o'tkazish nazariyasi (Risko & Gilbert, 2016) va avtomatlashgan tizimlar bo'yicha texnologiya qabul qilish modeli (Davis, 1989) AI dan foydalanishning kognitiv rivojlanishga ta'sirini o'rganish uchun nazariy zamin beradi. Ammo bu sohadagi empirik tadqiqotlar, ayniqsa Markaziy Osiyo kontekstida, haligacha juda kam. Ushbu tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi: (1) Talabalar AI platformalaridan qanday intensivlikda va qaysi akademik maqsadlarda foydalanadi? (2) AI foydalanish intensivligi mustaqil fikrlash ko'rsatkichlari bilan qanday bog'liq? (3) AI foydalanish intensivligi mustaqil fikrlashni demografik omillar nazoratida qanchalik bashorat qiladi?

2. ADABIYOTLAR SHARHI

2.1 AI platformalari va bilish faoliyati: nazariy asos

Katta til modellari (Large Language Models, LLM) insonning bilish jarayonlari bilan bir qancha muhim o'zaro ta'sir mexanizmlari orqali bog'lanadi. Birinchidan, kognitiv yukni tashqariga o'tkazish (cognitive offloading; Risko & Gilbert, 2016): odam aqliy mehnatini tashqi qurilma yoki tizimga o'tkazadi. Bu jarayon adaptiv bo'lishi mumkin — agar u yuqori darajali kognitiv qayta ishlash (higher-order processing) uchun resurslarni ozod qilsa. Ammo u maladaptiv tus oladi, agar tashqariga o'tkazish mustaqil ishlash o'rnini bosib, kognitiv qobiliyatlarning atrofiyasi — ko'nikmalarning foydalanilmaslik oqibatida zaiflashishi — ga olib kelsa (Parasuraman & Manzey, 2010).

Ikkinchidan, avtomatlash xatosi (automation bias): foydalanuvchilar AI tomonidan yaratilgan natijalarni tanqidiy ko'rib chiqmasdan qabul qilishga moyil bo'ladilar (Cummings, 2004). Uchunchi mexanizm — samarali kurash buzilishi (disruption of productive struggle): Kapur (2016) muammoni mustaqil hal qilish jarayonida yuzaga keladigan kognitiv zo'riqishni bilimlarni chuqur o'zlashtirishning asosi deb ta'riflagan. AI bu jarayonni "qisqa tutashuv" yo'li bilan chetlab o'tish imkonini beradi.

2.2 Tanqidiy fikrlash va kognitiv avtonom

Tanqidiy fikrlash — muammolarni tahlil qilish, dalillarni baholash va xulosalar chiqarishda mustaqil, o'ylab ko'rilgan yondashuvni qo'llash qobiliyati (Facione, 1990) — oliy ta'limning markaziy natijasi hisoblanadi. Kognitiv avtonom esa talabanning o'z bilish jarayonlarini tashqi ta'sirchanliksiz mustaqil boshqarishi sifatida ta'riflanadi (Deci & Ryan, 2000). Ushbu ikkala konstrukt ham AI dan foydalanish bilan nazariy jihatdan ziddiyatli munosabatda: AI vositalar xulosa va tahlilni "tayyor" shaklda taqdim etib, talabada bu qobiliyatlarni o'zi hosil qilishining «imkoni»ni yo'q qilishi mumkin.

Mukherjee et al. (2023) ning so'nggi tadqiqoti yuqori AI qaram talabalar guruhida tanqidiy baholash ko'rsatkichlarining sezilarli darajada past ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, Chan & Hu (2023) talabalarning ChatGPT ga ishonchini ularda tanqidiy fikrlash dispositsiyalari bilan teskari bog'liqligini aniqladi. Ammo ushbu tadqiqotlar ko'proq G'arb kontekstida o'tkazilgan bo'lib, O'zbekiston singari jamoa yo'naltirilgan va yuqori o'qituvchi obro'siga asoslangan madaniyatlarda natijalar farqli bo'lishi mumkin.

2.3 Metakognitsiya va ijodiy yondashuv

Metakognitsiya — o'z fikrlash jarayonlarini kuzatish, baholash va tartibga solish qobiliyati (Flavell, 1979) — mustaqil o'rganishning asosi sifatida keng tan olingan. AI tomonidan yaratilgan matnlarni passiv qabul qilish metakognitiv jarayonlarni ishga tushirmaydi, chunki unda o'zini kuzatish (self-monitoring) va strategiyani moslashtirish (strategy adjustment) zaruriyati yo'q. Ijodiy yondashuv — noodatiy fikr va yechimlar hosil qilish qobiliyati — ham «divergent thinking» jarayonlarini talab qiladi, bu jarayonlar AI tomonidan avval bajarilgan vazifada susayishi hujjatlashtirilgan (Crompton, 2006).

3. METODOLOGIYA

3.1 Tadqiqot dizayni va ishtirokchilar

Aralash metodli (mixed-methods) kesma qiymalli dizayn qo'llanildi. Miqdoriy komponent uchun Qo'qon Davlat Universitetining to'rt fakultetidan tabaqalashtirilgan tasodifiy tanlov asosida 144 nafar bakalavr talabasi jalb etildi (65,3% ayol, o'rta yosh = 20,2, SD = 1,4). Kiritish mezon: so'nggi 6 oy ichida kamida bir marta ChatGPT yoki boshqa AI platforma foydalanish.

160 ta anketa tarqatildi, 144 tasi to'liq holda qaytarildi (javob ulushi 90%). Sifatliy komponent uchun 22 nafar talaba maqsadli tanlov asosida yarim tuzilmali intervyuga jalb etildi (15—30 daqiqa). Ma'lumotlar 2024—2025 o'quv yili birinchi semestri davomida to'plandi. Etik ruxsat Qo'qon Davlat Universiteti Ilmiy-etika kengashi tomonidan berildi (Bayonnoma № 21/2024).

3.2 O'lchov vositalari

AI Foydalanish Intensivligi Shkalasi. Mukherjee et al. (2023) asosida moslashtirilgan 10 bandli shkala: foydalanish chastotasi, maqsadi va chuqurligi o'lchanadi; 5 balllik Likert; Cronbach $\alpha = .82$.

Tanqidiy Fikrlash Dispositsiya Shkalasi (CCTDI). Facione & Facione (1992) qisqa varianti, 12 band; $\alpha = .79$.

Kognitiv Avtonom Shkalasi. Deci & Ryan (2000) asosida, 8 band, 7 balllik shkala; $\alpha = .84$.

Metakognitiv Tartibga Solish Shkalasi (MAI). Schraw & Dennison (1994) ning Metacognitive Awareness Inventory qisqa varianti, 12 band; $\alpha = .86$.

Ijodiy Yondashuv Shkalasi. Cropley (2006) asosida adaptatsiya qilingan, 10 band; $\alpha = .77$.

Sifatliy komponent uchun intervyu savollari AI dan foydalanish tajribasi, o'z fikrlariga ishonch dinamikasi, mustaqil ishlash qiyinchiliklari va AI mavjud bo'lmaganda hissiyotlarni qamrab oldi. Intervyular ikki mustaqil kodlovchi tomonidan tematik tahlil (Braun & Clarke, 2006) usulida tahlil qilindi.

3.3 Ma'lumotlarni tahlil qilish

IBM SPSS Statistics 27 yordamida Pearson korrelyatsiyasi va ierarxik ko'p o'zgaruvchili regressiya tahlillari o'tkazildi. 1-blok: jins, yosh, kurs; 2-blok: AI foydalanish intensivligi. Regressiya taxminlari standart usullarda tekshirildi. Sifatliy mavzular miqdoriy natijalarni chuqurlashtirishda ishlatildi.

4. NATIJALAR

4.1 AI foydalanish naqshlari

Namunaning 89,6% i so'nggi 6 oy ichida ChatGPT yoki boshqa AI platformadan foydalanganligini bildirdi. Eng ko'p qayd etilgan foydalanish maqsadlari: referat va esse yozish (74,3%), berilgan savollarga javob topish (68,1%), mavzularni tushuntirib berish so'rovi (61,8%) va test topshiriqlari uchun tayyorlanish (54,2%). Foydalanuvchilarning 41,7% i AI natijalarini deyarli o'zgartirmay topshirganini tan oldi; 28,5% esa AI topshirig'i bilan o'zining asl yechimini qiyoslab ko'rmasligini bildirdi.

4.2 Korrelyatsiya va regressiya natijalari

Korrelyatsiya tahlili quyidagi muhim aloqalarni aniqladi: AI foydalanish intensivligi kognitiv avtonom ($r = -.52$; $p < .001$), tanqidiy fikrlash dispositsiyasi ($r = -.49$; $p < .001$), metakognitiv tartibga solish ($r = -.44$; $p < .001$) va ijodiy yondashuv ($r = -.38$; $p < .001$) bilan muhim darajada teskari bog'liqligini namoyon etdi. Barcha effektlar o'rta va katta hajmda (Cohen, 1988).

Ierarxik regressiya tahlilida 1-blok (jins, yosh, kurs) mustaqil fikrlash o'zgaruvchanligining 2,4—3,8% ini tushuntirdi ($p > .05$). 2-blokda AI foydalanish intensivligi kiritilgach, kognitiv avtonomiada $\Delta R^2 = .287$ ($\beta = -.52$; $t = -7.91$; $p < .001$), tanqidiy fikrlashda $\Delta R^2 = .253$ ($\beta = -.49$; $t = -7.34$; $p < .001$), metakognitiv tartibga solishda $\Delta R^2 = .208$ ($\beta = -.44$; t

$= -6,58$; $p < ,001$) va ijodiy yondashuvda $\Delta R^2 = ,151$ ($\beta = -,38$; $t = -5,41$; $p < ,001$) qo'shimcha o'zgaruvchanlik tushuntirildi. Demografik ko'rsatkichlar barcha modellarda muhim bo'lmadi.

4.3 Sifatli mavzular

Tematik tahlil to'rtta asosiy mavzuni aniqladi. Birinchi mavzu — kognitiv passivlik: ishtirokchilar AI yordamida bajarilgan vazifalardan keyin mustaqil boshlanish qiyinlashuvi haqida gapirdi: "Avval o'zim o'ylab ko'rsam ham, AI javob berganidan keyin o'zimning fikrim yetarli emasdek tuyuladi." Ikkinchi mavzu — tanqidiy baho berish erosiysi: ko'pchilik ishtirokchi AI chiqishini tekshirmasdan qabul qilish odatini tan oldi: "ChatGPT shunday desa, to'g'ridir, nega ikkilanay?" Uchinchi mavzu — intellektual o'ziga ishonch tebranishi: past intensivli foydalanuvchilar AI ni tekshirish va tanqid vositasi sifatida ishlatib, o'z fikrlarini mustahkamlashdan aytishdi. To'rtinchi mavzu — bog'liqlik va bezovtalanish: yuqori intensivli foydalanuvchilar AI mavjud bo'lmaganda qattiq diskomfort va "qanday qilishni bilmaslik" holatini tavsifladi.

5. MUHOKAMA

Ushbu tadqiqot ChatGPT va boshqa AI platformalaridan foydalanish intensivligi mustaqil fikrlashning to'rtta ko'rsatkichi bilan ham muhim darajada teskari bog'liqligini ko'rsatdi. Bu natijalar kognitiv yukni tashqariga o'tkazish nazariyasi (Risko & Gilbert, 2016) va avtomatlash xatosi bo'yicha nazariy bashoratlarni (Parasuraman & Manzey, 2010) empirik asosda tasdiqlaydi.

Kognitiv avtonom bo'yicha eng kuchli bog'liqlik ($r = -,52$; $\Delta R^2 = ,287$) ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Bu natija shuni ko'rsatadiki, AI foydalanish intensivligining oshishi talabning o'z bilish jarayonlarini tashqi manbalarsiz boshqarish qobiliyatiga ishonchini eng kuchli tarzda zaiflashtiradi. Deci & Ryan (2000) ning o'z-o'zini belgilash nazariyasi nuqtai nazaridan bu kognitiv avtonomianing — intrinsik motivatsiyaning kaliti hisoblangan — eroziyasi sifatida talqin qilinadi.

Metakognitiv tartibga solish bilan bog'liqlik ($r = -,44$) Flavell (1979) ning metakognitsiya nazariyasi doirasida tushuniladi: AI tomonidan yaratilgan matnni passiv qabul qilish o'z-o'zini kuzatish va strategiyani moslashtirish jarayonlarini ishga tushirmaydi, natijada bu qobiliyatlar rivojlanmay qoladi. Sifatli topilmalar ushbu mexanizmni bevosita tasdiqladi — ishtirokchilar AI mavjud bo'lganda o'z fikrlash jarayonlarini kuzatishning keragi yo'qligini ta'kidlashdi.

Ijodiy yondashuv bilan nisbatan kuchsizroq (ammo muhim) bog'liqlik ($r = -,38$) AI ning ijodkorlikka ta'siri murakkabroq va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. AI vositalar ba'zi hollarda ijodiy g'oyalarni stimulyatsiya qilishi mumkin (brainstorming qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida), lekin ulardan passiv foydalanish ijodiy divergent fikrlashni kamaytiradi. Bu qarama-qarshilik kelajakdagi tadqiqotlarda foydalanish uslubi (aktiv vs. passiv) o'zgaruvchisi orqali sinab ko'rilishi lozim.

Amaliy jihatdan natijalar ikki darajadagi aralashuvlarni tavsiya qiladi. Pedagogik daraja: (1) mustaqil fikrlash jarayonini ko'rinadigan qiladigan topshiriqlar — og'zaki mudofaa, ketma-ket qoralamalar, fikrlash kundaligi; (2) AI dan qanday, qachon va nima uchun foydalanish haqida ochiq ko'rsatmalar berish; (3) AI tomonidan yaratilgan matnni tanqidiy baholash mashqlarini o'quv dasturiga kiritish. Institutsional daraja: AI foydalanish bo'yicha aniq me'yoriy hujjatlar ishlab chiqish, talabalarni kognitiv avtonom saqlab qolishga undovchi raqamli savodxonlik kurslari joriy etish.

5.1 Cheklovlar

Kesma qiymalli dizayn sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashga imkon bermaydi. AI foydalanish intensivligi shkalasi O'zbek kontekstida to'liq validatsiyalanmagan. Sifatini namuna nisbatan kichik. Kelajakdagi tadqiqotlar bo'yлама dizayn, eksperimental usul va AI foydalanish uslubini (faol/passiv) o'zgartiruvchi sifatida kiritishi lozim.

6. XULOSA

Ushbu tadqiqot ChatGPT va boshqa AI platformalaridan intensiv foydalanishning talabalar kognitiv avtonomi, tanqidiy fikrlash, metakognitiv tartibga solish va ijodiy yondashuviga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. AI foydalanish intensivligi demografik omillardan mustaqil holda mustaqil fikrlashning muhim bashoratchisi bo'lib chiqdi. Sifatini topilmalar kognitiv passivlik, tanqidiy baho berishning zaiflashuvi va intellektual o'ziga ishonchning tebranishi kabi psixologik mexanizmlarni aniqladi. Ushbu natijalar oliy ta'limda AI dan foydalanishga nisbatan muvozanatli, tanqidiy va pedagogik jihatdan puxta o'ylangan yondashuvni shakllantirish zarurligini ko'rsatadi: maqsad AI vositalarini ta'qiqlash emas, balki talabaning mustaqil kognitiv jarayonlarini saqlab qolgan holda texnologiyadan samarali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishdir.

MINNATDORCHILIK

Muallif Qo'qon Davlat Universiteti ma'muriyati va tadqiqotda ishtirok etgan talabalariga samimiy minnatdorchilik bildiradi. Ushbu tadqiqot uchun tashqi moliyalashtirish olinmagan.

MANFAATLAR ZIDDIYATI

Muallif manfaatlar ziddiyati yo'qligini e'lon qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. Freeman.
2. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101.
3. Chan, C. K. Y., & Hu, W. (2023). Students' voices on generative AI: Perceptions, benefits, and challenges in higher education. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 20(1), 43.
4. Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum.
5. Cropley, A. (2006). In praise of convergent thinking. *Creativity Research Journal*, 18(3), 391–404.
6. Cummings, M. L. (2004). Automation bias in intelligent time critical decision support systems. *AIAA 1st Intelligent Systems Technical Conference*.
7. Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319–340.
8. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The 'what' and 'why' of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
9. Facione, P. A. (1990). Critical thinking: A statement of expert consensus (The Delphi Report). American Philosophical Association.
10. Facione, N. C., & Facione, P. A. (1992). *The California Critical Thinking Dispositions Inventory*. California Academic Press.

11. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
12. Kapur, M. (2016). Examining productive failure, productive success, unproductive failure, and unproductive success in learning. *Educational Psychologist*, 51(2), 289–299.
13. Mukherjee, S., Narayanan, A., & Bhattacharya, S. (2023). Cognitive dependence on AI: Emerging patterns in student behaviour and academic outcomes. *Computers & Education: Artificial Intelligence*, 4, 100128.
14. OpenAI. (2023). ChatGPT usage statistics and milestones. <https://openai.com/blog>
15. Parasuraman, R., & Manzey, D. H. (2010). Complacency and bias in human use of automation. *Human Factors*, 52(3), 381–410.
16. Risko, E. F., & Gilbert, S. J. (2016). Cognitive offloading. *Trends in Cognitive Sciences*, 20(9), 676–688.
17. Schraw, G., & Dennison, R. S. (1994). Assessing metacognitive awareness. *Contemporary Educational Psychology*, 19(4), 460–475.

